

A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG: SOKFÉLE GOND, KÖZÖS FELELŐSSÉG

Nem ok nélkül hivatkozik Lovász László, az MTA elnöke *A magyar nyelv jelene és jövője* címmel megjelent összefoglaló kötethez írt *Előszavának* első mondatában arra, hogy „A Magyar Tudományos Akadémia számára hagyomány és kötelezettség a nyelvvel, a magyar nyelvvel törődés”. Ez nem csak elismerő nyugtázása annak, hogy ez az összefoglalás az Akadémia keretében készült el Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus szerkesztésében (és jelentős mértékben szerzőségében), és hogy az Akadémia támogatásával jelent meg a Gondolat Kiadónál. Ismerjük, tudjuk, hogy a hagyomány, amelyre Elnök úr hivatkozik, a Magyar Tudós Társaság alapításáig nyúlik vissza, a kötelezettséget pedig az Akadémiai törvény is előírja. Az Akadémiának ma is ez az egyik közfeladata: segítenie kell a magyar nyelv megőrzését és korszerűsítését, valamint a tudományok magyar nyelven való művelését.

Az Akadémiának a nyelvvel kapcsolatos teendői és lehetőségei koronként változtak. Kulcsfontosságú volt a 19. század első fele, a magyar nyelv kiteljesítésének és felemelkedésének korszaka. A nyelvújítás szándékai nem valósulhattak volna meg, eredményei nem verhettek volna gyökeret erős intézményi háttér nélkül. Akkor – bár az Akadémia működése az egész nyelvterületre kiterjedt – több és sürgetőbb volt a tennivaló Magyarországon, mint a „másik magyar hazában”, Erdélyben. Új helyzetet teremtett Erdély és a többi külső régió helyzetében az, ami száz évvel ezelőtt történt, és ismét újat az 1990-es változás. Ahhoz azonban, hogy az Akadémia hitelesen és hatékonyan vállalhassa a nyelvvel kapcsolatos közfeladatát a nyelvközösség egészére vonatkoztatva, nem lett volna elég, és most sem elég pusztán a magyarországi és a határon túli nyelvészek szakmai együttműködése. Szükség volt arra is, hogy az 1949-et követő négy évtized után, amikor az MTA működése Magyarországra szűkült, a század utolsó évtizedében elkezdje saját intézményi kiterjesztését a nyelvterület, a nyelvközösség és a tudományos közösség egészére. Annál is inkább, mivel a nyelv jövője elsősorban a peremrégiókban bizonytalan: ott van szükség határozottabb nyelvi tervezésre, nyelvstratégiára és mindezek folyamatos megvalósítására. Ebben a három évtizedben, a kötet címében is jelzett „jelen” három évtizedében, a fejleményekben és a változásokban a külső régiók is benne vannak. A kötetbe pedig sok minden bekerült azoknak az intenzív multi- és interdiszciplináris kutatásoknak az eredményeiből, amelyeket a külső régiók nyelvészei, társadalomkutatói végeztek önállóan vagy hálózati együttműködésben (szorosabb szervezettségben, akadémiai háttérrel éppen a nyelvészek kutatóhálózatában, a Terminiben). Ezt elsősorban nem néhá-

nyunk szerzősége jelzi (Péntek János, Szabó Mihály Gizella, Vančo Ildikó), nem is a munkáinkra való gyakori hivatkozás vagy az egyes fejezetek irodalomjegyzéke, hanem a tartalom és a szemlélet.

Az nem várható el, hogy a kötet tizennégy szerzőjének teljesen azonos legyen a perspektívája, a határokon inneni és túli perspektíva különbsége sem tűnt el teljesen, még kevésbé a szerzők eltérő beállítottsága. Ezek a különbségek azonban a tudományon belül természetesekek, annál is inkább, mivel ugyanannak a paradigmának: tematikának, módszertannak és ideológiának a keretein belül vannak, amelyekben mi, a Terminisek is dolgozunk. Ez nem jelent azonosságot, de egyetértést jelent az alapkérdések megítélésében.

Miben érhető tetten ez a közös paradigma? Újra az *Előszóból* idézek arra vonatkozóan, hogyan látta a szerkesztő a magyar nyelv jelenének és jövőjének elemző leírását: „A reflexió, a leírás és az értékelés a jelen kötetben a történeti folyamatok, tendenciák bemutatására törekszik.” Másképpen nem is lehet összekötni a múlttá vált jelent (az elmúlt három évtizedet) és a jövőt, csak a történések, a tendenciák, a mozgási irányok ismeretében, összekötve azok értékelését a nyelvközösség sorsával. Ezek megítélése adja meg a közös, funkcionális szemléletű paradigma kereteit, amely együtt tekinti a nyelv tudását és a nyelvhasználatot, a nyelvet és a nyelvközösséget. Ebben a paradigmában nem szoktunk hivatkozni a nyelv immanens fejlődésére vagy visszafejlődésére, sem a nyelv javulására vagy romlására. Annál inkább, mint a kötet szerzői is teszik, a nyelvközösség demográfiai gyarapodására vagy apadására, a térbeli visszaszorulására vagy megmaradására, esetleg terjedésére (általános térvesztés, regresszió vagy expanszió); a jogi helyzetbeli, státusbeli emelkedésére vagy süllyedésére, a funkcióbeli bővülésére vagy szűkülésére; a nyelvváltozatok és a régiók nyelvhasználatbeli közeledésére vagy távolodására, egységesülésére vagy elkülönülésére (konvergenciára vagy divergenciára); a presztízs erősödésére vagy gyengülésére, az attitűd, a nyelvhez való viszonyulás pozitív jelenségeire (szimbolikus fölértékelés, rajongás) vagy negatív megnyilvánulásaira (közömbösség), a nyelvben való megmaradásra vagy a nyelvről való lemondásra. Ezek a folyamatok együttesen határozzák meg a nyelv és a nyelvközösség jövőbeli versenyképességét, kisközösségekben az életképességét.

Tolcsvai Nagy Gábor a kötet *Bevezetésében* hat pontban indokolja a munka aktualitását és az áttekintés (a „jelen”) három évtizedes időkeretét (az egyes fejezetek szerzői természetesen a távolabbi múlt is kénytelenek visszatekinteni). Az ő indokait annak feltételezésével is nyomatékosíthatjuk, hogy 1990 korszakhatárnak bizonyulhat a magyar nyelv történetében. A nyelv történetében, a változás folyamatosságában a korszakhatárok konvencionálisak, és következetlenek is abban a tekintetben, hogy hol inkább a nyelvközösség, hol a nyelv történetének egymással nem mindig egybeeső fordulópontjait jelzik (például: 1526, 1772). A körülötte folyó viták ellenére ténynek lehet tekinteni, hogy 1990-ben és az azt követő

időszakban mind a nyelvközösség, mind a nyelv életében több tényező jelzi az új korszakot: a történelmi fordulat, az új ideológiák és a merőben új kommunikációs technika, a nyelv új dimenziója, halmazállapota (az elektronikus, digitális technika), változások a nyelvi mozgás irányában stb. Ezekben a tényezőkben van egy közös elem: a fizikai, a nyelvi és a szellemi mozgás nagyobb szabadsága.

Önáltatás volna azonban arra számítani, hogy a dolgok maguktól is jó irányt vettek. A kötetnek éppen az a legnagyobb értéke, és ez szokatlan is a szakmai szintézisektől, hogy felvállalja a cselekvést, cselekvésre készítet: megalapozása egy lehetséges nyelvstratégiának. Szintén a *Bevezetés*ben írja a szerkesztő: „A Kárpát-medencei magyarság anyanyelvének fennmaradásáért tenni kell. A jelen kötet a magyar tudomány bevonható eredményeinek összegzése a fennmaradás érdekében szükséges cselekvések egyikeként.” A kötet tehát mintegy megerősíti az Akadémia felelősségvállalását abban, amit tenni kell és tenni lehet a magyar nyelvközösség és a magyar nyelv érdekében.

A cselekvést, a beavatkozást is – amennyiben szükség van rá és lehetséges – a mozgási irányok ismeretében lehet megtervezni és végrehajtani, mindig a nyelvközösség egészének általános és a kisebb, helyi nyelvi közösségek speciális érdekéhez igazodva. Ez az érdek pedig általánosabban a magyar nyelvben való megmaradás, a nyelvi kommunikáció tekintetében az esélyegyenlőség biztosítása, az anyanyelvi kommunikáció életképessége és versenyképessége. Ennek részleteit Tolcsvai Nagy Gábor a kötet végén, a VII. és a VIII. fejezetben, a résztanulmányok összefoglalásaként fejti ki. A nyelvi tervezést, a nyelvstratégiát azokhoz a folyamatokhoz is hozzá kell igazítani, amelyek a nyelv, a nyelvközösség közvetlen és távolabbi környezetében mennek végbe, igazodni kell a magyarral közvetlenül érintkező, vele részben keveredő nyelvközösségek implicit vagy explicit nyelvstratégiájához, nyelvpolitikájához.

A szinte reménytelenül szerteágazó kérdéskört a kötetben a szerkesztő által jegyzett, a nyelv és a nyelvközösség fogalmát, valamint a vizsgálat módszertanát bemutató bevezető és az összefoglaló zárófejezeten kívül hat fejezetben mutatja be. Ezek közül három további tizenhét, többé-kevésbé önálló tanulmánynak is tekinthető tematikus alfejezetet tartalmaz. A három nagy fejezet egymásra épülő témái: *A magyar nyelv és nyelvközösség helyzete szűkebb és tágabb környezetében*, *A magyar nyelvközösség belső szerkezete és működése a Kárpát-medencében*, *A nyelvhasználat intézményes színterei*. A következő három, önálló fejezet: *A magyar nyelv és az irodalom* (Kulcsár-Szabó Ernő), *A magyar nyelv külföldön* (Nádor Orsolya), *Nyelvi tervezés* (Tolcsvai Nagy Gábor).

A magyar nyelv helyzetét szűkebb és tágabb környezetében bemutató II. fejezetben – annak a kétségtelen ténynek az alapján, hogy „A magyar nyelvközösség, nemzet és állam nem azonos, de egymást történeti koronként különböző módon átfedő kategóriák” (50.) – az első tanulmány szerzője (maga a szerkesztő) külön-külön vázolja ennek történeti (történettudományi) és nyelvészeti (geoling-

visztikai, areális nyelvészeti) modelljét, majd nyelvünknek az ezredfordulóra a Kárpát-medencében és Közép-Európában kialakult helyzetét, végső kitekintéssel nyelvközösségünknek az Európai Unióban elfoglalt helyére. Ugyanebben a fejezetben sor kerül a magyar nyelv jogi helyzetének körültekintő bemutatására (Andrássy György), valamint nemzet, állam, nyelvközösség viszonyának lehetséges értelmezésére (Gyáni Gábor). Gyáni Gábor a jövőt meghatározó globalizációt úgy látja, hogy az egyaránt lehet áldás és átok a nyelvi közösségek jövőjére nézve. A kisebbségi közösségek számára olyan értelemben lehet áldás, ahogy a mai integrációs folyamatokban látjuk: „Az újra egymásra találás a nemzeti dezintegrációnak, a nyelvészek által emlegetni szokott nyelvi (kulturális és mentális) szétfejlődés fékezésével és akár a folyamat visszafordíthatóságával is könnyen együtt járhat.” (104.)

A legterjedelmesebb III. fejezetben kilenc tanulmány részletezi a valóban átfogó témát: *A magyar nyelvközösség belső szerkezete és működése a Kárpát-medencében*. A népesedési viszonyokat Tóth Pál Péter mutatja be a nyelvközösség létrejöttétől a népesedés II. világháború utáni alakulásáig. Kronologikusan is ezt folytatja a kommunikációs rendszer vonatkozásában Tolcsvai Nagy Gábor két lépcsőben: 1. 1945–1990, 2. 1990 után. Úgy értékeli, hogy 1990 után Közép- és Kelet-Európa országai is megszabadulnak korábbi koloniális állapotuktól, és ennek következménye, hogy „Az ezredfordulós magyar nyelvközösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. [...] A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció.” (146.) Kérdéses, hogy a határon túli magyar nyelvközösségek mind eljutottak-e a posztkoloniális állapotba. Megítélésünk szerint az elektronikus kommunikáció tekintetében bizonyára igen, a nyelvi jogok, a nyelvhasználat szabadsága tekintetében pedig biztosan nem. A további tanulmányok a magyar nyelvközösséget alkotó részeket veszik sorra: az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás; a magyarországi helyzet (Tolcsvai Nagy Gábor); a külső régiók (Péntek János); a nyelvjárások (Kiss Jenő); a magyar standard helyzete (Tolcsvai Nagy Gábor). Végül két olyan téma csatlakozik a fejezethez, amelyek fontos kiegészítései az előbbieknek: *Nem magyar nyelvi kisebbségek magyar nyelvi közegben* (Knipf Erzsébet), *A magyar nyelvhasználat jellemzői a tengerentúli diaszpórában* (Bába Szilvia). Mivel a határtalanítást mint a Terminihez tartozó nyelvészek által elindított, az anyaország és a külső régiók nyelvi közelítésére és a változatosság elfogadására irányuló nyelvi tervezést továbbra is félreértés és némi gyanakvás kíséri (a kötetben is több helyen szóba kerül), érdemesnek látom ezzel kapcsolatban Tolcsvai Nagy Gábor véleményét idézni: „A változataiban hálózatszerűen működő magyar nyelv és nyelvközösség a határtalanítás folyamatában egyrészt egységesítő, másrészt viszont a sokféleséget növelő irányokat vesz. Hozzájárul a nemzet fogalmának újraértelmezéséhez és újraalkotásához, ám ezt részben a globalizáció eszközeivel és módszereivel teszi.” (162.) A félreértésre és a gyanakvásra „a sokféleség növelése”, azaz a ha-

táron túli régiók általánosan használt elemeinek tudomásul vétele, regisztrálása, indokolt esetben a kodifikálás kiterjesztése ad okot. Vannak, akik ebben veszélyt látnak a nyelv egységére nézve. Holott nyilvánvaló, hogy éppen a sokféleség elismerése erősítheti meg a nyelv egységét, ez teszi lehetővé, hogy a nyelvközösség minden beszélője sajátjának érezze anyanyelvét.

A IV. fejezet tanulmányai *A nyelvhasználat intézményes színtereit* veszik sorra, néhány fontos színterét, láthatóan a teljességre törekvés szándéka nélkül. Az első az, amely minden korban a legérzékenyebben tükrözi a nyelvközösség belső viszonyait, a beszélők személyes kapcsolatának alakulását: *A nyelvi kapcsolattartás alapformái*. Domonkosi Ágnes olyan érzékelhető változásokat állapít meg a megszólítások és köszönések vonatkozásában, mint a tegeződés terjedése, a *maga* visszaszorulása, az önözés szélesedő szerepköre. Ebből a fejezetből sem hiányzik a kitekintés a határon túliak magyar nyelvhasználatára, amelynek fontos és a nyelvi jogok érvényesülése tekintetében érzékeny színtere a közigazgatás (Szabó Mihály Gizella). A jelen nyelvi folyamatai és még inkább a jövő szempontjából talán a legfontosabb *A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása* (Prószéky Gábor). Az elmúlt negyedszázad távlatából tanulságosak a szerző válaszai azokra az alapkérdésekre, hogy: Változott-e maga a magyar nyelv az elektronikus kommunikáció hatására? Hogyan változott ugyanezekre a hatásokra a nyelvközösség kommunikációs kultúrája? Hogyan változott ez a kommunikációs kultúra interkulturális tekintetben. A válaszokat itt nincs módunk részletezni, ezek egyébként empirikusan is feltételezhetők, az ti., hogy mind a nyelvben, mind a nyelvközösség kommunikációs kultúrájában, de még az általánosabb nyelvi folyamatokban is legfontosabb hatása az életünkbe berobbant új technikának volt. És ezek a hatások folyamatosak, a nyelv jövője is sok tekintetben tőlük függ. A jövőt folyamatosan alakító szocializációs és nyelvhasználati színtér az anyanyelvoktatás. Ennek magyarországi helyzetét írja le Kugler Nóra, a határon túlit Vančo Ildikó.

Tekintettel arra, hogy a szépirodalomnak, az olvasásnak kiemelkedő szerepe van a nyelvi műveltség gyarapításában és fenntartásában, a szépirodalom nyelve, a költői nyelv pedig mint nyelvváltozat bizonyos értelemben szintézise az összes többinek, indokolt volt külön fejezetet szentelni a magyar nyelv és az irodalom viszonyának. Ez a fejezet Kulcsár Szabó Ernő tanulmányát tartalmazza: *A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés. A nyelvi alkotás és a mai szépirodalom*. Sokrétű elemzésének talán legfontosabb megállapítása, hogy az 1970–80-as évek fordulójától, nem függetlenül az európai irodalmi folyamatoktól, fontos változás következik be. „A legnagyobb változás minden kétséget kizáróan az irodalomnak a nyelvhez való viszonyában megy végbe – és pedig a nyelv évtizedek óta nem tapasztalt fölértékelődésével. [...] egy évtized múlva az az egészen új körülmény állott elő, hogy [...] mindinkább a maga artikulált történeti dimenzionáltságában megtapasztalt nyelvviséghez való hozzátartozás, illetve ennek tudata vált az iro-

dalomalkotás egyik legfontosabb tényezőjévé.” (451.) Paradoxálisnak tűnik, hogy miközben az irodalomalkotásban fölértékelődik a nyelv, az olvasás drasztikus háttérbe szorulásával bizonyára csökken ennek hatása a nyelvhasználatra.

A nyelvhasználat szintereinek bemutatásában sem lehet a teljességet elvárni a kötetől. Fontosságuk miatt háromnak a hiányát mégis szóvá kell tennünk. Az egyik a nyelvi hagyományokat őrző és a nyelvi minta szerepét is betöltő egyházi nyelvhasználat, a másik a köznapi nyelvhasználatot legközvetlenebbül és legnagyobb hatással befolyásoló média, a rádió és a televízió. És van még valami, ami szintén kimaradt a kötet széles körű áttekintéséből. Az a nyelvi regiszter, amelynek használatában, korszerűsítésében az Akadémiának közvetlen szerepe, az értelmiségi elitnek pedig közvetlen felelőssége van: a szaknyelvek, a tudományos terminológia, a tudomány magyar nyelvűsége.

Különálló fejezetben (*VI. A magyar nyelv külföldön*) szerepel Nádor Orsolya tanulmánya is: *A magyar nyelv külföldi megismertetése, vonzereje*. A tanulmány a témához tartozó fogalmak tisztázását követően tömör összefoglalását adja a hungarológiai kutatás és felsőoktatás helyzetének (kulturális diplomáciának, intézményeknek), a magyar nyelv külföldi, változatos helyzetekhez, szinterekhez igazodó oktatásának (anyanyelv, származásnyelv, idegen nyelv). Ebből arról is tájékozódhatunk, hogyan változik külföldön – szintén több tényező függvényében – a magyar nyelv vonzereje, presztízse.

Az előzőekben idéztük a *Bevezetésnek* azokat a mondatait, amelyekben a szerző-szerkesztő arra figyelmeztet, hogy a magyar nyelv fennmaradásáért tenni kell, és azt is mondja, hogy magát a kötetet is ilyen irányú cselekvésnek szánja, ilyennek tekinti. Hogy mit és hogyan lehet és kell tenni, annak összefoglalását találjuk a szintén általa írt *Nyelvi tervezés* című fejezetben. Tanulmányának teljes címe a nyelvstratégia megalapozását ígéri: *Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás. A magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei*. A szerző szerint „[a] nyelvstratégia fő célja a nyelv, egy nyelv, a mindenkori anyanyelv fenntartása és jövőbeli élete fő irányainak a kijelölése” (487). A kiindulópontja tehát ennek is a folyamatok, a mozgási irányok ismerete, és ennek alapján annak keresése, mit tehet a nyelvi tervezés ezeknek a nyelvközösség szempontjából, a jövő szempontjából kedvező befolyásolására. Mit tehet azért, hogy a nyelv ne gyengítse, hanem erősítse a nyelvközösség versenyképességét, életképességét, biztosítsa a beszélő esélyegyenlőségét, méltóságát, a mindennapi otthonosságot. Az atomizálódó világban fontos a közösségek nyelvi, kommunikációs köteléke, a globalizálódó világban megnő az anyanyelv (és a nyelvjárárok) identifikáló szerepe, amelynek a magyar identitásban eddig is meghatározó szerepe volt. „A magyar nyelv jövője nem lehet holmi jóslás vagy kuruzslás áldozata, hanem csakis az alkotó gyakorlat és a felelős tervezés együttes kimenete, megfelelő elméleti és módszertani keretben.” (488.)

Remélhetőleg ez a kötet valóban megalapozza a magyar nyelvstratégiát. Erre részint valóban azért van szükség, amire Tolcsvai Nagy Gábor is hivatkozik,

mert: „Több hamis kétség és veszély, illetve egyoldalúan ideologikus nézet fogalmazódott meg vagy nyert teret az elmúlt évtizedben a magyar nyelvvel és annak jövőjével kapcsolatban.” (504.) Részint pedig azért, mert a látszat ellenére, hogy sokan foglalkoznak nyelvstratégiával, inkább a személyes ambíciókat és az intézményi tehetetlenségeket, bizonytalanságokat érzékelhettük, az értelmiségi elit közömbösségét az anyanyelv iránt. Várakozásaink ellenére ezen lényegesen nem változtatott a Nyelvstratégiai Intézet létrejötte sem. Mintha patthelyzet alakult volna ki. Ennek leginkább azok vallották kárát (és magunkat, a Terminet, is ezek közé soroljuk), akik egyértelmű stratégiát, határozottabb cselekvést és támogatást vártak el, miközben éppen fontos nyelvi tervezési programok megvalósításán dolgoztak. A Termini munkájának is ez az alapvető értelme. Nem valószínű, hogy az ideológiák fölé lehet emelkedni, az sem, hogy mellőzni lehetne a politikát. Az viszont elvárható és megvalósítható, hogy azon a szakmai, stratégiai alapon, amelyet ez a kötet képvisel, jusson közös nevezőre a szakma, a tudománypolitika és a közpolitika. A közös felelősség a cselekvés összehangolására kötelez.

(Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztő: A magyar nyelv jelene és jövője. Budapest: Gondolat Kiadó, 2017; http://real.mtak.hu/74985/1/Tolcsvai_Magyarnyelv_javitott_nyomdanak.pdf)

Péntek János

az MTA külső tagja